

भारतीय संविधानातील मूल्ये आणि समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तव

प्रा. तानसेन रणदिवे

प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग

रयत शिक्षण संस्थेचे,

श्री सदगुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अंड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -4

Received: 29/08/2026

Accepted: 31/08/2026

Published: 08/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : भारतीय संविधान, संविधानिक मूल्ये, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही, सामाजिक न्याय, सामाजिक विषमता.

सारांश- भारतीय संविधान हे देशाच्या शासनव्यवस्थेचे सर्वोच्च मार्गदर्शक दस्तऐवज असून न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर भारतीय लोकशाहीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविधता, सामाजिक विषमता, जातीय उतरंड आणि आर्थिक असमानता यांनी प्रभावित भारतीय समाजाला लोकशाहीच्या माध्यमातून एकत्रित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य भारतीय संविधानाने केले. संविधानातील मूलभूत अधिकार, राज्याच्या मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक न्यायाच्या तरतुदी आणि सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार यांच्या माध्यमातून समताधिष्ठित आणि न्यायपूर्ण समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. मात्र, समकालीन काळात भारतामध्ये संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी करताना विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हाने निर्माण झालेली दिसतात. जागतिकीकरण, नवउदारमतवादी अर्थव्यवस्था, वाढती आर्थिक विषमता, जातीय व धार्मिक ध्रुवीकरण, लैंगिक असमानता आणि लोकशाही संस्थांवरील वाढता ताण यामुळे संविधानिक आदर्श आणि प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तव यामध्ये दरी निर्माण झाल्याचे आढळते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांचा संकल्पनात्मक व चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना:-

भारतीय संविधान हे केवळ भारताचे सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज नसून, भारतीय राष्ट्रजीवनाच्या सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक अधिष्ठानाचे मूलभूत आधार आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतासमोर असलेल्या सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमतेचे स्वरूप, जातीय उतरंड, धार्मिक विविधता, लैंगिक असमानता यांसारख्या गुंतागुंतीच्या आव्हानांना सामोरे जाताना संविधानाने भारतीय समाजाला न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारे लोकशाही चौकटीत एकत्रित बांधण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात समावेश केलेली ही मूल्ये केवळ आदर्शात्मक घोषणा नसून, भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या स्वरूपाला आणि नागरिक-राज्य संबंधांना दिशा देणारी मूलभूत तत्वे आहेत. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमागे सामाजिक परिवर्तनाची व्यापक दृष्टी होती. संविधान निर्मात्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. मूलभूत अधिकार, राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वे, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, कायद्यापुढील समानता, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय आणि दुर्बल घटकांच्या संरक्षणाच्या तरतुदींमधून संविधानाने समताधिष्ठित समाजनिर्मितीची दिशा निश्चित केली. त्यामुळे भारतीय संविधानाचा अभ्यास हा केवळ कायदेशीर तरतुदींच्या चौकटीत मर्यादित न राहता, त्यामागील लोकशाही, समतावादी आणि मानवतावादी मूल्यव्यवस्थेच्या संदर्भात करणे क्रमप्राप्त ठरते.

भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये परस्परपूरक आहेत. सामाजिक न्यायाशिवाय समतेची संकल्पना अपूर्ण ठरते; स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्तीचा विकास मर्यादित होतो; तर बंधुतेशिवाय विविधतेने नटलेल्या समाजात सामाजिक ऐक्य आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकविणे कठीण ठरते. म्हणूनच संविधानिक मूल्यांचे मूल्यमापन करताना कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीबरोबरच नागरिकांची संविधानिक जाणीव, सामाजिक व्यवहार, राजकीय संस्कृती आणि सार्वजनिक संस्थांची कार्यक्षमता यांचाही विचार करणे गरजेचे आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये आणि त्यांची समकालीन भारतातील सामाजिक-राजकीय वास्तवाशी असलेली सांगड यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

१. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांची संकल्पनात्मक मांडणी करणे.
२. समकालीन सामाजिक व राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात संविधानिक मूल्यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.

अ. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये:-

१. न्याय:-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हे भारतीय राज्यव्यवस्थेचे मूलभूत उद्दिष्ट म्हणून नमूद करण्यात आले आहे. न्याय ही संकल्पना केवळ न्यायालयीन प्रक्रियेपुरती मर्यादित नसून, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान प्रतिष्ठा, समान संधी, समान अधिकार आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार मिळावा, याच्याशी संबंधित आहे. सामाजिक न्यायातून जात, धर्म, लिंग, वर्ग आदी आधारांवरील विषमता व भेदभाव दूर करून समान प्रतिष्ठा व संधी सुनिश्चित केल्या जातात; आर्थिक न्यायातून उत्पन्न, संपत्ती व संसाधनांतील विषमता कमी करून उपजीविका व आर्थिक

प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात; तर राजकीय न्यायातून प्रत्येक नागरिकाला समान राजकीय अधिकार, सहभाग आणि प्रतिनिधित्वाची संधी प्राप्त होते. अशा प्रकारे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हे परस्परपूरक असून समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि सहभागी लोकशाहीवर आधारित न्यायपूर्ण समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे व्यापक उद्दिष्ट भारतीय संविधानाचे आहे.

२. स्वातंत्र्य :-

भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य ही लोकशाही व्यवस्थेची मूलभूत मुल्यांचा समावेश केला आहे. विचारस्वातंत्र्य व्यक्तीला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची, मत निर्माण करण्याची आणि बौद्धिक विकास साधण्याची संधी देते; अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य नागरिकांना आपले विचार, मते, भावना व भूमिका भाषण, लेखन, कला, प्रसारमाध्यमे आणि डिजिटल माध्यमांतून व्यक्त करण्याचा अधिकार प्रदान करते. त्याचप्रमाणे विश्वास व श्रद्धेचे स्वातंत्र्य प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विवेकानुसार धर्म स्वीकारण्याचे, त्यावर विश्वास ठेवण्याचे किंवा कोणताही धर्म न स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य देते, तर उपासनेचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला आपल्या धार्मिक श्रद्धेनुसार पूजा, प्रार्थना व धार्मिक आचरण करण्याची मुभा देते. ही सर्व स्वातंत्र्ये भारतीय संविधानाच्या कलम १९(१)(अ) आणि कलम २५ ते २८ यांच्या घटनात्मक चौकटीत संरक्षित आहेत. अशा प्रकारे ही स्वातंत्र्ये व्यक्तीच्या विचारशीलता, वैयक्तिक प्रतिष्ठा, धार्मिक सहिष्णुता आणि लोकशाही सहभागाला बळकटी देऊन भारतीय धर्मनिरपेक्ष व लोकशाही व्यवस्थेचा वैचारिक आधार निर्माण करतात.

३. समता :-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत दर्जाची व संधीची समानता हे मूलभूत मूल्य म्हणून अधोरेखित केले आहे. भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक वंचितता यांसारख्या अनेक समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर समतेला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. संविधानाने समतेला केवळ कायदेशीर तत्त्व न मानता सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून स्वीकारले आहे. संविधानाच्या कलम १४ ते १८ मध्ये कायद्यासमोर समानता, भेदभावास प्रतिबंध, सार्वजनिक रोजगारातील समान संधी, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन आणि पदव्यांचे उच्चाटन यांसारख्या तरतुदींमधून समानतेला घटनात्मक संरक्षण देण्यात आले आहे. संविधानातील समता ही केवळ औपचारिक समानता नसून सामाजिक न्यायाभिमुख वास्तविक समानता आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित व मागास घटकांसाठी करण्यात आलेल्या विशेष तरतुदी आणि आरक्षणाच्या माध्यमातून समान संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे समानतेचा अर्थ सर्वांना समान वागणूक देणे एवढाच नसून, विद्यमान सामाजिक विषमता लक्षात घेऊन न्याय्य संधी आणि समान प्रतिष्ठा उपलब्ध करून देणे हा आहे.

४. बंधुता:-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता व अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी बंधुतेचे मूल्य मान्य केले आहे. न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता या मूल्यांना प्रभावी करण्यासाठी नागरिकांमध्ये परस्पर आदर, सहकार्य, आपलेपणा आणि सामाजिक ऐक्याची भावना आवश्यक असते. यालाच बंधुता असे म्हटले जाते. धर्म, जात, भाषा, संस्कृती आणि प्रादेशिक विविधतेने समृद्ध असलेल्या भारतात बंधुता आपण सर्व समान नागरिक आहोत ही भावना दृढ करते. बंधुतेचा संबंध व्यक्तीच्या मानवी प्रतिष्ठेशी असून जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीच्या आधारावर कोणत्याही व्यक्तीचा अवमान

होऊ नये, हा तिचा मूलभूत आशय आहे. सामाजिक संघर्ष, जातीय तणाव, धार्मिक ध्रुवीकरण, प्रादेशिक अस्मिता आणि द्वेषपूर्ण संवादाच्या पार्श्वभूमीवर बंधुता सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि संवादाची संस्कृती विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

५. धर्मनिरपेक्षता:-

भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माला अधिकृत धर्माचा दर्जा न देता सर्व धर्मांना समान आदर, संरक्षण आणि वागणूक देण्याची व्यवस्था होय. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा आधार धार्मिक स्वातंत्र्य, समानता, सहिष्णुता आणि परस्पर आदर यांवर आहे. प्रत्येक नागरिकाला आपल्या विवेकानुसार धर्म स्वीकारण्याचे, आचरण करण्याचे, प्रचार करण्याचे किंवा कोणताही धर्म न स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य संविधानाने दिले आहे. धर्माच्या आधारावर नागरिकांमध्ये भेदभाव न करता सर्वांना समान नागरिकत्व प्रदान करणे हे धर्मनिरपेक्ष राज्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विविधतेच्या पार्श्वभूमीवर धर्मनिरपेक्षता सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता दृढ करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता ही केवळ राज्य आणि धर्म यांच्यातील संबंधांची संकल्पना नसून, विविध धार्मिक समुदायांमध्ये समानता, सहअस्तित्व आणि सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारे महत्वाचे संविधानिक मूल्य आहे.

६. लोकशाही:-

भारतीय संविधानातील लोकशाही म्हणजे जनतेच्या सार्वभौम इच्छेवर आधारित, लोकांचा सहभाग, समानता, स्वातंत्र्य आणि उत्तरदायी शासन यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी शासनव्यवस्था होय. लोकशाहीमध्ये जनतेचे, जनतेद्वारे आणि जनतेसाठी शासन ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण मानली जाते. भारतीय संविधानाने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या माध्यमातून प्रत्येक पात्र नागरिकाला शासननिर्मितीमध्ये सहभागी होण्याचा समान अधिकार प्रदान केला आहे. निवडणुका, प्रतिनिधित्व, कायद्याचे राज्य, मूलभूत अधिकार, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि घटनात्मक संस्थांद्वारे लोकशाहीला संस्थात्मक आधार प्राप्त झाला आहे. लोकशाही केवळ मतदानापुरती मर्यादित नसून, नागरिकांचा सततचा सहभाग, मतभिन्नतेचा आदर, शासनाची जबाबदारी आणि सत्तेवर लोकनियंत्रण यांचाही तिच्यात समावेश होतो. भारतासारख्या विविधतापूर्ण समाजात लोकशाही विविध समूहांना समान राजकीय स्थान देऊन सामाजिक समावेशन आणि राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करते. त्यामुळे लोकशाही ही नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण, सहभाग आणि उत्तरदायी शासनाच्या माध्यमातून न्यायपूर्ण समाजनिर्मिती करणारी मूलभूत घटनात्मक संकल्पना आहे.

समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात भारतीय संविधानिक मूल्यांचे चिकित्सक विश्लेषण:-

भारतीय संविधानाने न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांच्या आधारे आधुनिक भारतीय राष्ट्राची सामाजिक व राजकीय पायाभरणी केली आहे. संविधानाच्या निर्मितीचा मूलभूत हेतू केवळ शासनव्यवस्थेची रचना करणे हा नव्हता, तर भारतीय समाजातील सामाजिक विषमता, सामाजिक वंचितता, आर्थिक असमानता आणि राजकीय उपेक्षा दूर करून न्याय्य, समताधिष्ठित आणि लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था निर्माण करणे हा होता. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या मूल्यांनी भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली असली तरी समकालीन सामाजिक व राजकीय वास्तवाचा विचार करता घटनात्मक आदर्श आणि प्रत्यक्ष व्यवहार यांच्यामध्ये काही प्रमाणात तफावत दिसून येते.

१. सामाजिक विषमता आणि जातीय व्यवस्था:-

भारतीय संविधानाने समानता आणि सामाजिक न्यायाची हमी दिली असली तरी जातीय विषमता ही भारतीय समाजासमोरील एक महत्त्वाची समस्या आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समुदायांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासासाठी विविध घटनात्मक तरतुदी व कल्याणकारी योजना राबविण्यात आल्या आहेत. आरक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात वंचित घटकांना संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न संविधानाच्या माध्यमातून आहे. मात्र, संविधानिक संरक्षण असूनही काही ठिकाणी जातीय भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार, अस्पृश्यतेच्या स्वरूपातील प्रथा, जातीय हिंसा आणि सामाजिक प्रतिष्ठेतील असमानता आढळते. त्यामुळे कायद्याने समानता प्राप्त होणे आणि सामाजिक जीवनात प्रत्यक्ष समानता निर्माण होणे या दोन वेगवेगळ्या प्रक्रिया आहेत, हे स्पष्ट होते. या संदर्भात संविधानातील समतेचे मूल्य केवळ कायदेशीर अधिकारांपुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे.

२. आदिवासी आणि इतर वंचित घटकांचे प्रश्न:-

भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या संरक्षणासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत. अनुसूचित क्षेत्रे, आदिवासींचे सांस्कृतिक अधिकार, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि विकासात्मक योजनांच्या माध्यमातून त्यांना मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तरीही आदिवासी समाजासमोर जमीन व वनसंपत्तीवरील अधिकार, विस्थापन, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक विकास यांसारखी आव्हाने कायम आहेत. विकासाच्या प्रक्रियेत आदिवासींच्या सहभागाचा आणि त्यांच्या पारंपरिक अधिकारांचा योग्य विचार न झाल्यास सामाजिक न्यायाच्या संविधानिक उद्दिष्टाला मर्यादा येऊ शकतात. त्यामुळे विकास आणि सामाजिक न्याय यांच्यामध्ये संतुलन राखणे ही समकालीन भारताची महत्त्वाची गरज आहे.

३. स्त्री-पुरुष समानता:-

भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेला घटनात्मक संरक्षण दिले आहे. महिलांना समान नागरिकत्व, समान कायदेशीर अधिकार आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी आरक्षणासारख्या उपाययोजनांनी महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना दिली आहे. तथापि, महिलांवरील हिंसा, कौटुंबिक अत्याचार, बालविवाह, शिक्षणातील असमानता, रोजगारातील कमी सहभाग, वेतनातील तफावत आणि निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित प्रतिनिधित्व या समस्या अद्यापही अस्तित्वात आहेत. महिला सक्षमीकरणाचा प्रश्न केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित नसून शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, आरोग्य, सुरक्षितता, संपत्तीवरील अधिकार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित आहे.

४. आर्थिक विषमता:-

संविधानाने आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट स्वीकारले असले तरी भारतामध्ये उत्पन्न, संपत्ती, रोजगार आणि विकासाच्या संधींचे असमान वितरण ही गंभीर समस्या आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये तसेच विविध सामाजिक घटकांमध्ये आर्थिक संधींमध्ये फरक आढळतो. गरीबी, बेरोजगारी, असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगार, कृषी क्षेत्रातील अडचणी आणि आर्थिक संसाधनांवरील असमान वितरण यामुळे संविधानातील आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य झालेले नाही. यामुळे आर्थिक न्यायाचा विचार करताना केवळ उत्पन्नवाढ नव्हे, तर संसाधनांपर्यंत समान प्रवेश, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्यसेवा, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा यांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते.

५. धार्मिक विविधता आणि सांप्रदायिक तणाव:-

भारताची सामाजिक रचना बहुधार्मिक आणि बहुसांस्कृतिक आहे. संविधानाने सर्व नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्य दिले असून राज्याने कोणत्याही एका धर्माला अधिकृत प्राधान्य देऊ नये, या तत्वावर धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना आधारित आहे. मात्र समकालीन सामाजिक परिस्थितीत धार्मिक ध्रुवीकरण, सांप्रदायिक तणाव, धार्मिक आधारावरील राजकीय mobilization, द्वेषमूलक भाषण आणि सामाजिक अविश्वास यांसारखी आव्हाने दिसून येतात. अशा परिस्थितीत धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ केवळ राज्याची धार्मिक तटस्थता एवढाच न राहता नागरिकांमध्ये परस्पर आदर, सहिष्णुता आणि समान नागरिकत्वाची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे.

६. लोकशाही संस्थांवरील ताण:-

भारतीय लोकशाहीची रचना विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यातील घटनात्मक संतुलनावर आधारित आहे. यासोबत प्रसारमाध्यमे, नागरी समाज आणि स्वतंत्र घटनात्मक संस्था लोकशाहीच्या गुणवत्तेसाठी महत्त्वाच्या आहेत. समकालीन काळात सत्तेचे केंद्रीकरण, संस्थात्मक स्वायत्ततेवरील चर्चा, राजकीय ध्रुवीकरण आणि संस्थांवरील सार्वजनिक विश्वासातील बदल यामुळे लोकशाही संस्थांच्या कार्यक्षमतेबाबत चर्चा निर्माण झाली आहे. लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून संस्थांची स्वायत्तता, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि कायद्याचे राज्य या घटकांवरही तिची गुणवत्ता अवलंबून असते. त्यामुळे लोकशाही संस्थांचे संरक्षण हे संविधानिक मूल्यांच्या जतनासाठी अत्यावश्यक आहे.

७. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डिजिटल युग:-

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. पारंपरिक माध्यमांसोबतच सोशल मीडिया, डिजिटल पत्रकारिता आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्ममुळे सामान्य नागरिकांनाही आपले विचार व्यक्त करण्याची अभूतपूर्व संधी मिळाली आहे. मात्र डिजिटल माध्यमांमुळे खोटी माहिती, दिशाभूल करणारी माहिती, ट्रोलिंग, ऑनलाइन द्वेषपूर्ण भाषण आणि सामाजिक ध्रुवीकरण यांसारखी नवी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. दुसरीकडे पत्रकार, लेखक आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याबाबतही सार्वजनिक चर्चा होत असते. त्यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे संरक्षण करताना राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था, मानहानी, द्वेषपूर्ण भाषण आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण यांच्यात योग्य संतुलन राखणे आवश्यक आहे.

८. निवडणूक प्रक्रिया आणि राजकीय नैतिकता:-

भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुका जनसत्तेचे प्रमुख माध्यम आहेत. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारामुळे नागरिकांना शासननिर्मितीत सहभागी होण्याची संधी मिळते. तथापि, निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव, जातीय व धार्मिक समीकरणे, व्यक्तिकेंद्री राजकारण, राजकीय ध्रुवीकरण आणि सत्तेच्या विविध साधनांचा वापर यांबाबत सातत्याने चर्चा होत असते. निवडणूक ही केवळ प्रतिनिधी निवडण्याची प्रक्रिया नसून ती नागरिकांच्या राजकीय विवेकाचीही परीक्षा असते. त्यामुळे मतदारांमध्ये संविधानिक मूल्यांविषयी जागरूकता, राजकीय साक्षरता आणि विवेकपूर्ण मतदानाची संस्कृती विकसित होणे आवश्यक आहे.

९. युवकांचा आणि नागरिकांचा लोकशाही सहभाग:-

भारतातील युवा वर्ग हा लोकशाही व्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक आहे. सोशल मीडिया, विद्यार्थी संघटना, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक प्रश्नांवरील आंदोलने आणि विविध सामाजिक उपक्रमांच्या माध्यमातून युवकांचा सहभाग वाढत आहे. तथापि, राजकीय सहभाग केवळ ऑनलाइन अभिव्यक्तीपुरता मर्यादित न राहता मतदान, सार्वजनिक चर्चेत सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सामाजिक उपक्रम, संविधान साक्षरता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांमध्येही दिसून येणे आवश्यक आहे. संविधानिक मूल्यांचे ज्ञान युवकांना केवळ चांगला मतदार बनवत नाही, तर त्यांना जबाबदार आणि सक्रिय नागरिक बनविण्यासही मदत करते.

निष्कर्ष:-

भारतीय संविधानाने न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही या मूल्यांच्या माध्यमातून आदर्श भारतीय समाजाची संकल्पना मांडली आहे. गेल्या अनेक दशकांत या मूल्यांच्या आधारे सामाजिक न्याय, राजकीय प्रतिनिधित्व, महिला सक्षमीकरण, वंचित घटकांचे संरक्षण, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि लोकशाही सहभागाच्या क्षेत्रात विकास हो आहे. मात्र, सामाजिक विषमता, जातीय भेदभाव, स्त्री-पुरुष असमानता, आर्थिक विषमता, सांप्रदायिक तणाव, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याशी संबंधित प्रश्न, राजकीय ध्रुवीकरण आणि लोकशाही संस्थांवरील वाढती चर्चा यांमुळे संविधानिक मूल्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अद्यापही आव्हानात्मक आहे.

या पार्श्वभूमीवर संविधानिक मूल्ये आणि सामाजिक-राजकीय वास्तव यांच्यातील अंतर कमी करणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून नागरिक, शैक्षणिक संस्था, प्रसारमाध्यमे, राजकीय पक्ष, नागरी समाज आणि विविध सामाजिक संस्थांची सामूहिक जबाबदारी आहे. संविधान हे केवळ शासनव्यवस्थेचे कायदेशीर दस्तऐवज न राहता नागरिकांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाचे मूल्याधिष्ठित मार्गदर्शक तत्त्व बनणे आवश्यक आहे. विशेषतः बदलत्या सामाजिक आणि डिजिटल वातावरणात संविधानिक मूल्यांचे पुनर्वाचन, संविधानिक साक्षरतेचा विस्तार आणि मूल्याधारित नागरिकत्वाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. न्यायाचा अनुभव, स्वातंत्र्याचा जबाबदार वापर, समतेचा व्यवहार, बंधुतेची सामाजिक भावना, धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार आणि लोकशाहीतील सक्रिय सहभाग या माध्यमातूनच संविधानातील मूल्यांना वास्तव जीवनात अर्थ प्राप्त होऊ शकतो. म्हणूनच “संविधान वाचणे” यापेक्षा “संविधान जगणे” ही समकालीन भारतीय समाजाची अधिक महत्त्वाची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ:-

१. कश्यप, सुभाष सी. (२०१९) आपली राज्यघटना, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.
२. चौसाळकर, अशोक (संपा.) (२०२६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जातिनिर्मूलन, धम्म आणि लोकशाही, माने भगवान, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे, युनिक फाउंडेशन प्रकाशन, पुणे.
३. कुंभार, नागोराव (संपा.) (२०२४) भारतीय लोकशाही : आव्हाने व भविष्य (प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर गौरवांक), दहिफळे, विठ्ठल, “लोकशाही संकटात आहे का? भारताचा अनुभव काय सांगतो?” विचारशलाका लातूर.
४. भोळे, भा., ल., (२००३) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
५. पळशीकर, सुहास (संपा.) (२००९) भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण : वर्चस्वाचे प्रादेशिक रंग, साधना प्रकाशन, पुणे.
६. पळशीकर, सुहास (२००४) समकालीन भारतीय राजकारण : काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.

७. यादव, योगेंद्र, पळशीकर, सुहास आणि डिसुझा, पीटर, (२०१०) लोकशाही जिंदाबाद, अनुवाद- मनोहर सोनवणे, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
८. पळशीकर, सुहास, (२०१३) राजकारणाचा ताळेबंद - भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, साधना प्रकाशन, पुणे.
९. पवार, प्रकाश, (२०१४) भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल : राजकीय धुरीणत्व-वर्चस्व, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१०. सुमंत, यशवंत, (२०१८) प्रा. यशवंत सुमंत यांची तीन भाषणे : भारतीय लोकशाहीचे चर्चाविश्व : काही निरीक्षणे, युनिक अकादमी, पुणे.
११. व्होरा, राजेंद्र, पळशीकर, सुहास, (२०१०) भारतीय लोकशाही : अर्थ आणि व्यवहार, अनुवाद- चित्रा लेले, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१२. लेले, जयंत, (२०१०) भारतीय राजकारणाचे आकलन, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
१३. Hasan, Zoya, (2012) Congress After Indira, Oxford University Press, New Delhi.
१४. Jalan, Bimal, (2007) India's Politics, Penguin Publication, London.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT